Philosophy of Religion Research
Vol. 24, No. 2, (Serial 48), Fall & Winter 2026-2027, pp. 153-171
Research Paper
https://doi.org/10.30497/prr.2026.249487.2078

Anti-Meaning and Theories of the Meaning of Meaning

Mohsen Bagheri[1], Mohsen Javadi[2]

Submitted: 2025.11.20 Accepted: 2026.06.24

Abstract

The concept of "anti-meaning" or "negative meaning" has emerged as a novel idea in contemporary philosophy and discussions about the meaning of life. Scholars such as Metz, Landau, and particularly Nyholm and Campbell have explored and expanded on the theory of anti-meaning. Nyholm and Campbell have formulated the theory based on existing normative theories regarding life's meaning. This paper aims to advance the literature on anti-meaning by framing the concept within a meta-normative domain. At the meta-normative level, the term "meaning" in "the meaning of life" encompasses three distinct interpretations: 1. Meaning as purpose, 2. Meaning as value, and 3. Meaning as intelligibility. The concept of anti-meaning is structured according to these three interpretations: 1. Anti-meaning based on purpose refers to a life characterized by conflicting and scattered goals; 2. Anti-meaning based on value signifies a life that possesses negative value; 3. Anti-meaning based on intelligibility occurs when elements of anti- intelligibility, such as contradictions in life and its narrative, are present.

Keywords

Anti-meaning, meaning of life, meaning of meaning, purpose, value, intelligibility

© The Author(s) 2026.

1. Ph. D. Candidate of Ethics, University of Qom, Qom, Iran. (m.bagheri@stu.qom.ac.ir)
2. Professor, Department of Ethics, University of Qom, Qom, Iran. (Corresponding Author) (javadi-m@qom.ac.ir)

Extended Abstract

Introduction

The concept of "anti-meaning", or "negative meaning", has recently emerged as an important topic in contemporary philosophical discussions on the meaning of life. Traditional approaches to the meaning of life have generally focused on a binary distinction between meaningful and meaningless lives. According to this traditional framework, a life either possesses meaning or lacks it. However, this distinction seems insufficient for explaining cases in which a person's life is not merely empty of meaning but appears to move in an opposite direction, containing elements that actively undermine or destroy meaning. The concept of anti-meaning attempts to describe this negative dimension of human existence. Several contemporary philosophers, including Thaddeus Metz, Iddo Landau, and especially Samuel Nyholm and Stephen Campbell, have contributed to the development of the theory of anti-meaning. Previous discussions have mainly formulated anti-meaning within normative theories of meaning of life, such as objective, subjective, goal-based, and hybrid theories. The present paper develops a different approach by reconstructing anti-meaning at a meta-normative level. Instead of asking what specific values or goals make life meaningful, it investigates the fundamental meanings of "meaning" itself and examines how the opposite of each meaning can generate a distinct understanding of anti-meaning.

1. The Concept of Anti-Meaning in Contemporary Philosophy

The contemporary discussion of anti-meaning begins with the idea that some lives and actions cannot be adequately described as merely meaningless. Metz argues that certain actions possess a negative dimension of meaning rather than simply lacking meaning. For example, a life involving severe harm or destructive actions may be considered worse than an ordinary meaningless life because it contains an active contribution to negative outcomes. Similarly, Landau argues that some lives, such as the life of Hitler, cannot be adequately categorized as merely lacking value; rather, they represent lives with significant negative value. Nyholm and Campbell provide one of the most systematic analyses of anti-meaning. They distinguish between two models. The first is the defeater model, according to which anti-meaning consists of elements that reduce or cancel positive meaning. In this model, anti-meaning functions as an opposing force that can eventually eliminate meaningfulness. The second is the counterforce model, which considers anti-meaning as a negative dimension of meaning itself, allowing a distinction between different degrees of meaningless lives. According to this model, some lives are not simply empty of meaning but are directed toward the opposite of meaningfulness.

2. Anti-Meaning and the Meaning of Life as Purpose

The first interpretation of meaning examined in the article is meaning as purpose. Many philosophical approaches understand the meaning of life as having a central aim or direction. A meaningful life, in this sense, is a life organized around significant goals and actions directed toward achieving those goals. Based on this interpretation, anti-meaning should not simply be understood as the absence of goals. A person may fail to achieve a goal while still living a meaningful life if their actions remain directed toward a coherent purpose. Therefore, anti-meaning requires something stronger than ordinary purposelessness. It occurs when a person's life contains fragmented, contradictory, or self-defeating goals. A person whose aims continuously conflict with each other, or whose actions systematically undermine their central purpose, experiences a form of anti-purpose. This interpretation presents anti-meaning as a structural failure in the organization of human life. The problem is not necessarily the content of the goal,

whether subjective or objective, but rather the inability of goals and actions to form a coherent direction.

3. Anti-Meaning and the Meaning of Life as Value

The second interpretation considers meaning as value or significance. Within this framework, a meaningful life is one that possesses positive value, while anti-meaning corresponds to negative value. A life becomes anti-meaningful when its overall contribution is characterized by destructive, harmful, or negative values. This does not necessarily imply a simple numerical calculation of positive and negative values. Rather, anti-value can be understood through qualitative differences between values. Certain forms of harm, such as systematic destruction of human dignity or extensive violence, may possess a negative weight that cannot be balanced by superficial positive achievements. The paper also considers subjective, objective, and hybrid interpretations of value. From a purely subjective perspective, difficulties arise because a person may feel satisfaction while engaging in objectively harmful activities. Therefore, a more comprehensive account requires considering both subjective attitudes and objective values. Anti-meaning becomes especially clear when positive psychological engagement is directed toward objectively negative activities.

4. Anti-Meaning and the Meaning of Life as Intelligibility

The third interpretation understands meaning as intelligibility. According to this view, the question of the meaning of life concerns whether human existence can be understood within a coherent framework that connects important aspects of life, including origin, purpose, value, suffering, death, and destiny. From this perspective, anti-meaning is not simply the absence of understanding. Lack of understanding may involve uncertainty or incomplete knowledge, whereas anti-meaning involves active contradictions within a person's fundamental worldview. A life becomes anti-meaningful when its central beliefs, commitments, and interpretations are internally incompatible. Examples include situations in which a person simultaneously denies objective moral values while making moral judgments as if such values objectively exist, or when a person accepts a worldview that contradicts the practical structure of their life. Therefore, anti-meaning in this framework is a form of anti- intelligibility: a disruption of the coherence that allows human existence to be interpreted as an integrated whole.

Conclusion

This article argues that anti-meaning should not be limited to a specific normative theory of meaning in life. Instead, it can be reconstructed at a meta-normative level through three fundamental interpretations of meaning: purpose, value, and intelligibility. Each interpretation produces a distinct account of anti-meaning. When meaning is understood as purpose, anti-meaning consists of fragmented, contradictory, or self-defeating goals. When meaning is understood as value, anti-meaning refers to a life characterized by negative value. When meaning is understood as intelligibility, anti-meaning emerges through fundamental contradictions that undermine the coherence of one's life narrative. This approach demonstrates that anti-meaning is not merely a secondary problem within theories of meaning of life. Rather, it reveals a deeper structure within the concept of meaning itself and provides a broader philosophical framework for understanding why some lives appear not only meaningless but actively opposed to meaning.

پژوهشنامه فلسفه دین
سال بیست‌وچهارم، شماره دوم (پیاپی ۴۸)، پاییز و زمستان ۱۴۰۵، صص. ۱۵۳-۱۷۱
مقاله پژوهشی
https://doi.org/10.30497/prr.2026.249487.2078

ضد-معنا و نظریه‌های معنای معنا

محسن باقری[۱]، محسن جوادی[۲]

دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۲۹ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۰۳

چکیده

در فلسفه معاصر و حوزهٔ معنای زندگی مفهوم جدیدی تحت عنوان «ضد-معنا» یا «معنای منفی» مطرح شده است، که نویسندگانی از جمله متز، لاندو و خصوصاً نیهولم و کمپل کوشیده‌اند آن را بررسی کنند و بسط دهند. نیهولم و کمپل نظریهٔ ضد-معنا را بر اساس نظریات هنجاری موجود در زمینه معنای زندگی صورت‌بندی کرده‌اند. در راستای پیشبرد ادبیات بحث ضد-معنا، این مفهوم را در حوزه‌ای فراهنجاری صورت‌بندی خواهیم کرد. در سطح فراهنجاری، معنا در عبارت «معنای زندگی» دارای سه معنا است: (۱) معنا به معنای هدف، (۲) معنا به معنای ارزش، و (۳) معنا به معنای فهم‌پذیری. بر اساس هر یک از این سه نظریه، تلاش شده مفهوم ضد-معنا صورت‌بندی شود. ضد-معنا بر اساس معنا به معنای هدف جایی است که زندگی دارای اهداف متشتت و متناقض باشد. بر مبنای نظریهٔ معنا به معنای ارزش، ضد-معنا همان زندگی دارای ارزش منفی است. در نهایت ناظر به نظریه معنا به معنای فهم‌پذیری، ضد-معنا زمانی رخ می‌دهد که عناصری ضدفهم همچون تناقض در زندگی و روایت آن حضور داشته باشند.

کلیدواژه‌ها

ضد-معنا، معنای زندگی، معنای معنا، هدف، ارزش، فهم‌پذیری

۱. دانشجوی دکتری فلسفه اخلاق، دانشگاه قم، قم، ایران. (m.bagheri@stu.qom.ac.ir)
۲. استاد گروه فلسفه اخلاق، دانشگاه قم، قم، ایران. (نویسنده مسئول) (javadi-m@qom.ac.ir)

مقدمه

در ادبیات رایج بحث معنای زندگی عمدتاً دو مقوله معناداری و بی‌معنایی مطرح می‌شود؛ زندگی فرد مجموعاً یا معنادار است و یا خالی از معنا. در این بین، برخی نویسندگان گاهی به‌اشاره و گاهی به‌صراحت سخن از مفهوم دیگری به نام *ضد-معنا*[1] گفته‌اند. ضد-معنا دلالت بر قطب منفی و فعال در مقابل معناداری دارد، یعنی یک زندگی نه تنها ممکن است بی‌معنا باشد، بلکه به سبب وجود عناصر کاهنده معنا، ممکن است معنای منفی هم داشته باشد. در ادامه و در بخش اول مقالهٔ حاضر، مروری بر ادبیات مختصر شکل‌گرفته در زمینه ضد-معنا انجام می‌شود. سپس در بخش دوم، با مطرح کردن معانیِ معنا، ضد-معنا بر اساس هر یک از معانی صورت‌بندی خواهد شد.

ظاهراً اولین کسی که مفهوم ضد-معنا و معنای منفی را صریحاً مطرح کرده نویسندهٔ مشهور تادئوس متز است. متز در آثار مختلفی به این نکته اشاره کرده است: در مقاله‌ای به سال ۲۰۰۲، او مدعی است که بهترین شکل نمایش برخی از کارهای فاقد معنا استفاده از ارزش منفی است. مثلاً شخصی که همسر خود را برای به دست آوردن پول بیمه به قتل می‌رساند، زندگی‌ای‌اش نه فقط بی‌معنا بلکه دارای ضد-معنا است (متز ۱۳۸۲، ۲۹۸). در کتاب *معنا در زندگی*، او معنای منفی را *آنتی-مَترِ*[2] نام‌گذاری می‌کند و می‌گوید خوابیدن بیش از حد و منفجر کردن مجسمه ابولهول برای تفریح، در مقایسه با هم، از نظر معنا تفاوت چشم‌گیری دارند و نمی‌توان صرفاً هر دو را بی‌معنا دانست، بلکه اندازهٔ معنایی منفجر کردن این مجسمه زیر صفر است. به همین دلیل، باید مفهومی مانند آنتی متر در میان باشد که بار منفی معنای زندگی را نشان دهد (Metz 2013, 64).

ایدو لاندو نیز به مفهوم ضد-معنا با تعبیر معنای منفی اشاره می‌کند و با ذکر نمونهٔ زندگی هیتلر، مدعی است که زندگی او، در مقایسه با زندگی معمولی‌ای که بی‌معناست، بسیار متفاوت است. او می‌گوید زندگی هیتلر نه تنها خالی از ارزش مثبت است، بلکه دارای ارزش عظیم منفی نیز هست (Landau 2011, 316).

ویشاک در مقاله خود تبیینی متفاوت از مقوله معنای زندگی ارائه می‌دهد. او ادعا می‌کند که معنای زندگی در واقع بیانی از مجموع اعمال انسان است از این جهت که دارای چه دلایل هنجاری‌ای بوده است. به تعبیر دیگر، معناداری زندگی به این است که اعمال فرد دارای دلایل هنجاری صحیحی باشد. او معناداری را چنین صورت‌بندی می‌کند: «زندگی S معنادار است، اگر و فقط اگر و به میزانی که کنش‌های S در کلّ تفاوت مثبتی ایجاد کند از حیث آنچه منشأ و مبنای دلایل هنجاری برای عمل است» (Višak 2017, 518). مبنای دلایل هنجاری وابسته به این است که چه چیزی در نهایت برای عامل مهم است. به تعبیر دیگر، مبنای هنجارْ آن چیز یا ویژگی یا واقعیتی است که منشأ و مولّدِ دلیل هنجاری نهایی می‌شود. نظریات گوناگونی همچون نظریهٔ میل‌محور، ارزش‌های مستقل، طرح الهی، رفاه‌گرایی و غیره را می‌توان در زمره مبانی دلایل هنجاری شمرد. البته ویشاک در تعیین این مبنا بحثی نمی‌کند و صرفاً صورت‌بندی مسئله برایش اهمیت دارد (Višak 2017, 517). او در انتهای مقاله پیش‌گفته، به طور مختصر، معنای منفی یا ضد-معنا را با مبنای خود تطبیق می‌دهد و می‌گوید، همان طور که زندگیِ بعضی اشخاص در جهت درست قرار دارد، امکان دارد زندگی عده‌ای در جهت نادرست پیش برود. درستی یا نادرستی بسته به مبنای دلایل هنجاری تعیین می‌شود. وقتی زندگی‌ای در خلاف جهت آن امری که از جهت هنجاری مبنا و مهم است پیش رود، آن زندگی دارای معنای منفی است. مثلاً بر اساس رفاه‌گرایی، اگر مجموع اعمالی که شخص در زندگی انجام داده است، بر خلاف دلایل هنجاری بر مبنای رفاه او باشد، زندگی او دارای معنای منفی یا همان ضد-معنا خواهد

بود. او معنای منفی زندگی را چنین صورت‌بندی می‌کند: «زندگی S دارای معنای منفی است، اگر و تنها اگر و به میزانی که اعمالی که S در زندگی‌اش انجام می‌دهد، به طور کلی تفاوت منفی ایجاد کنند از نظر آنچه مبنای دلایل هنجاری برای عمل را تشکیل می‌دهد» (Višak 2017, 527). در واقع در حوزه معناداری زندگی، ویشاک چهار دسته را شناسایی می‌کند. دسته اول زندگی معنادار است، که تعریفش گذشت. دسته دوم زندگی با معنای منفی است، که بیان شد. دسته سوم زندگی‌ای است که هم معنای مثبت دارد و هم معنای منفی. بر خلاف دیگران، ویشاک معتقد است زمانی که شخص در زندگی خود به مقدار مساوی عمل له و علیه هنجاری داشته باشد، نمی‌توان زندگی او را بی‌معنا دانست، بلکه زندگی او هم معنای مثبت دارد و هم منفی. دسته چهارم بی‌معنایی است و آن جایی است که اعمال قابل‌توجهی که به دلایل له و علیه هنجاری مستند باشند نداشته باشد. مثلاً اگر مبنای هنجاری بودن طرح الهی باشد، زندگی‌ای بی‌معناست که نه در جهت پیشبرد طرح الهی گام برداشته است و نه در جهت تضعیف آن (Višak 2017, 528).

۱. دو تصویر صوری ضد-معنا

مهم‌ترین و تفصیلی‌ترین آثاری که در حوزهٔ ضد-معنا نگاشته شده است مربوط به دو مقاله‌ای است که نوشتهٔ نیهلم و کمپل هستند. آنان برای تبیین مفهوم ضد-معنا، آن را از دو حیث بررسی می‌کنند. یک جهت ساختاری صوری برای معنا را توضیح می‌دهد و جهت دیگر به جنبهٔ محتوایی آن می‌پردازد.

از جهت صوری، ضد-معنا دارای دو تصویر متفاوت است. صورتی که به نام مدل شکست‌دهنده یا نقض‌کننده[۳] نام‌گذاری شده حالتی است که در آن زندگی یا معنادار است و یا بی‌معنا. ضد-معنا در این مدل آن اموری هستند که باعث کاهش معنای زندگی شخص می‌شوند. فعالیت‌های دارای ضد-معنا باعث کاهش معنای زندگی تا اندازهٔ بی‌معنایی می‌شوند. بدترین حالت از نظر معنای زندگی در این مدل بی‌معنایی است و آن جایی است که امور ضد-معنادار همهٔ اثر امور معنادار را لغو و شکسته باشند. مدل دیگر مدل نیروی متقابل[۴] است. در این مدل معناداری دارای قطب منفی‌ای به نام ضد-معنا است. بر اساس این مدل، بعضی از زندگی‌ها از نظر معنایی دارای بار منفی هستند و از بی‌معنایی به سمت جهت مخالف معناداری عبور می‌کنند (Nyholm and Campbell 2022, 280–1).

۲. ضد-معنا بر اساس چهار دسته نظریات معنای زندگی

در جنبهٔ محتوایی، آنان با بررسی نظریه‌های معناداری زندگی به نظریه‌هایی در مورد ضد-معنا می‌رسند. بررسی نیلهوم و کمپل (۲۰۱۵) دربارهٔ نظریهٔ نیروی متقابل است. آنان نظریه‌های معنای زندگی را به چهار دسته تقسیم می‌کنند:

دسته اول از نظریات معنای زندگی نظریات عینی هستند. در یک نظریهٔ عینی، زندگی تا جایی معنادار است که فرد به بهبود جهان یا ارتقای خیر کمک کند. این نظریه از این جهت عینی است که وابسته به ارزیابی یا احساس شخصی فرد نیست و حتی اگر کسی نسبت به کار خود بی‌اعتنا یا بیگانه باشد، باز هم ممکن است زندگی‌اش معنادار باشد. بی‌معنایی در این نظریه زمانی رخ می‌دهد که شخص تأثیری در ارتقای خیر در جهان نداشته باشد. از سوی دیگر، ضد-معنا جایی است که نه تنها شخص به ارتقای خیر کمکی نکرده است، بلکه در پیشبرد شر تأثیر گذاشته است. برای مثال، مدیرعامل کارخانه‌ای را در نظر بگیرید که هم فعالیت خیرخواهانه برای کمک به فقرا دارد و هم مسئول آلودگی شدید زیست‌محیطی است. در این صورت، نمی‌توان زندگی این مدیر را بامعنا دانست، بلکه ممکن

است مقدار ضرری که می‌زند بسیار بیشتر از عمل معنادارش باشد، که در این صورت زندگی او ضد-معنادار است (Campbell and Nyholm 2015, 697–8).

دسته دیگر نظریات رضایت ذهنی هستند، که بهتر بود نظریات ذهنیت‌گرا نامیده می‌شدند. در این دسته، معنا در زندگی بر اساس نگرش‌ها یا ادراکات فردی تعریف می‌شود. در این نظریه‌ها بیان می‌شود که یک زندگی یا فعالیت به میزان رضایت فرد از آن معنا دارد. رضایت حداقل شامل احساس مثبت نسبت به فعالیت است و به ارزش عینی آن فعالیت ارتباطی ندارد. بنابراین، زندگی‌هایی که شامل کارهای بی‌ارزش از نظر عینی هستند، می‌توانند به همان اندازه معنادار باشند که زندگی‌های هنری یا اخلاقی، به شرطی که فرد از فعالیت‌های خود احساس رضایت کند. در دیدگاه رضایت ذهنی، ضد-معنا زمانی رخ می‌دهد که شخص از فعالیت یا زندگی خویش ناراضی باشد. این می‌تواند ناشی از این باشد که فرد احساس کند فعالیتش مضر یا احمقانه است. در هر صورت قوام ضد-معنا به احساس نارضایتی است. در این چهارچوب، بی‌معنایی عدم رضایت از زندگی است و اگر این عدم رضایت تبدیل به نارضایتی عمیق شود، ضد-معنا حاصل خواهد شد (Campbell and Nyholm 2015, 698–9).

دستهٔ سوم نظریات معنای زندگی، مطابق دسته‌بندی نیلهوم و کمپل، نظریه‌های دستیابی به هدف هستند.[۵] زندگی معنادار در اینجا زمانی محقق می‌شود که شخص به هدف مرکزی خویش که آزادانه آن را انتخاب کرده است برسد. (با توجه به همپوشانی نظریات هدف‌محور با دسته‌بندی «معنا به مثابه هدف» در چارچوب نظریات معنای معنا، بررسی تفصیلی مسئلهٔ هدف به آن بخش موکول می‌شود.)

دسته چهارم از نظریات معنای زندگی نظریات ترکیبی هستند. این گروه، که به واسطهٔ تحقیقات سوزان ولف معروف شد، ترکیبی از عینی‌گرایی و ذهنی‌گرایی است. بر این اساس، هر گاه حالت ذهنی مثبت با ارزش عینی مثبت همراه شود، معنا شکل می‌گیرد. در چنین دیدگاهی، فقدان هر یک از مؤلفه‌های ذهنی و عینی باعث بی‌معنایی زندگی می‌شود. اگر شخص مشغول فعالیت‌هایی با ارزش عینی باشد، اما از این فعالیت‌ها ناراضی باشد، زندگی‌اش معنادار نیست. از سوی دیگر، شخصی که با رضایت زیاد به اموری مشغول است که از نظر عینی بی‌ارزش هستند زندگی معناداری نمی‌تواند داشته باشد. نظریهٔ ترکیبی بر اساس تنوع ارزش به حسب مثبت یا منفی یا خنثی بودن و نیز انواع حالات ذهنی رضایتمندی، نارضایتمندی و حالت ذهنی خنثی، مجموعاً دارای نُه حالت خواهد بود. همان طور که گفته شد، در حالتی که رضایتمندی با ارزش مثبت همراه باشد، زندگی معنادار است. اما برای تبیین ضد-معنا، یک راه این است که هر دو مؤلفه معکوس شوند. پس در وضعیتی که شخص با نارضایتی مشغول فعالیت با ارزش منفی است، زندگی ضد-معنادار را تجربه می‌کند. اما نکته‌ای که وجود دارد این است که به نحو شهودی، یکی دیگر از این حالت‌های نه‌گانه ضد-معنای بیشتری از حالت مذکور دارد. زمانی که شخصی با رضایت کامل مشغول فعالیت با ارزش منفی است، به نظر می‌رسد معنای زندگی‌اش از حالت پیش‌گفته پایین‌تر است. نیهولم و کمپل، با توجه به این نکته، ایدهٔ دیگری برای ضد-معنا مطرح می‌کنند. ضد-معنا در صورتی است که ناهماهنگی بین دو مؤلفه رخ داده باشد، یعنی مولفهٔ ذهنیِ متناسب با ارزش عینی مثبت حالت رضایت است. پس حالت ذهنی عدم رضایت با ارزش مثبت نامتناسب است و ضد-معنا را شکل می‌دهد. صورت دیگر از عدم تناسب مشغول بودن به فعالیتِ با ارزش منفی با حالت رضایت خاطر است (Campbell and Nyholm 2015, 700–3).

۳. اهمیت مفهوم ضد-معنا

نیهولم و کمپل بعد از تبیین نظریهٔ ضد-معنا، با استفاده از نظریات معنا، به اهمیت مفهوم ضد-معنا می‌پردازند. آنان معتقدند مفهوم ضد-معنا به دو دلیل مهم است. یک دلیل این است که این مفهوم به وضوحِ نظری مسئله معنای زندگی کمک می‌کند. ضد-معنا کمک می‌کند تا امور معنابخش به زندگی روشن‌تر شوند. دلیل دیگرِ کاربرد عملی ضد-معناست. بدون حضور مفهوم ضد-معنا، در ارزیابی‌معنای زندگی‌هایی همچون زندگی مدیرعامل، در مثالی که قبلاً ذکر شد، خطا رخ می‌دهد. اگر مفهوم ضد-معنا وجود نداشته باشد، زندگی آن مدیرعامل معنادار محسوب می‌شود، در حالی که به لحاظ شهودی این گونه نیست (Campbell and Nyholm 2015, 704-7).

نیهولم و کمپل، در پاسخ به اشکال وودارد، پاسخ کامل‌تری به فواید و اهمیت مفهوم ضد-معنا می‌دهند. اشکال وودارد طبق صورت‌بندی نیهولم و کمپل این گونه است:

۱. اگر یک مفهوم، بازنگرانه[۶] باشد، تنها در صورتی می‌توان آن را پذیرفت که هزینه‌های آن با مزایای واضحی جبران شود.
۲. مفهوم ضد-معنا بازنگرانه است.
۳. هزینه‌های پذیرش این مفهوم با هیچ مزیت واضحی جبران نمی‌شود.
۴. بنابراین، ما نباید مفهوم ضد-معنا را بپذیریم (Nyholm and Campbell 2022, 284).

در پاسخ به اشکال وودارد، نیهولم و کمپل هر یک از دو مدل ضد-معنا را بررسی می‌کنند. ابتدا از مدل نقض‌کننده شروع می‌کنند. وودارد ادعا می‌کنند که مفهوم ضد-معنا بازنگرانه است و در زبان عمومی واژه‌ای برای کاهنده معنا وجود ندارد. پاسخ نیهولم و کمپل این است که شهودی بودن یک مفهوم ملازم با وجود واژه برای آن نیست. مفهوم ضد-معنا در مدل نقض‌کننده در شهودها و داوری‌های عمومی وجود دارد. برای نشان دادن این مدعا، دو مثال مشابه مقایسه می‌شود: در هر دو، فاعل زندگی ده نفر را بسیار بهبود می‌بخشد و احساس رضایت می‌کند و هیچ تأثیری بر دیگران ندارد. در مثال دوم، همین عمل زندگی هزار نفر دیگر را بدتر می‌کند و خودِ فاعل وقتی به آن پیامد وسیع منفی آگاه می‌شود، دچار رنج و دل‌زدگی می‌شود. اگر فقط معناداری سنجیده شود، باید دو کنش از نظر معنای زندگی برابر باشند، اما داوری شهودی ما این گونه نیست: عمل دوم به‌وضوح معنادار نیست. بهترین تبیین این عدم تقارن، پذیرفتن این است که عناصر «ضد-معنا» (آسیب گسترده، احساس منفی) عناصر مثبتِ معنا را خنثی یا باطل می‌کنند، یعنی به نحو شهودی معنا و ضد-معنا جمع می‌شوند (Nyholm and Campbell 2022, 285–6).

وضعیت در مدل نیروی متقابل متفاوت است. نیهولم و کمپل می‌پذیرند که مفهوم ضد-معنا در مدل نیروی متقابل مفهومی بازنگرانه است و در شهود و داوری‌های عمومی حضور ندارد، هرچند برخی شهودهای رایج تا حدی از آن حمایت می‌کنند. مثال قابل توجه زندگی هیتلر است. این داوری که زندگی او بی‌معنا بود کافی به نظر نمی‌رسد و شهود عمومی مایل است تا زندگی او را بسیار بدتر از یک بی‌معنایی ساده بداند. ضد-معنا مفهومی برای تبیین چنین شهود عمومی‌ای می‌تواند فراهم کند. در هر صورت، با پذیرش بازنگرانه بودن مفهوم ضد-معنا، مقدمه دومِ استدلال وودارد صحیح است و راه بطلان استدلال او، خدشه در مقدمه سوم است. نیهولم و کمپل نشان می‌دهند که مزایای پذیرش مفهوم ضد-معنا بر هزینه‌هایش می‌چربد و در نتیجه باید آن را پذیرفت (Nyholm and Campbell 2022, 286).

مزیت اولِ پذیرش مفهوم قوی‌تر ضد-معنا این است که برای توصیف فعالیت‌ها یا زندگی‌هایی که به نظر می‌رسد کاملاً مخالف معنا هستند واژه «بی‌معنا» کافی نیست. نیهولم و کمپل مثال اقدامات و سیاست‌های دونالد ترامپ را بیان می‌کنند که به تغییرات اقلیمی آسیب می‌زند و ادعا می‌کنند که این اقدامات نمی‌تواند تنها «بی‌معنا» توصیف شود، زیرا این واژه قدرت کافی برای بیان ماهیت این اقدامات را ندارد. مفهوم «ضد-معنا»، که نشان‌دهنده رفتن به سمت منفی در معناست، بهتر می‌تواند ماهیت چنین اعمالی را توصیف کند. اگرچه وودارد اضافه کردن مفهوم غیراخلاقی به بی‌معنایی را پیشنهاد می‌کند، استفاده از مفهوم ضد-معنا راه‌حل بسیار مناسب‌تری برای بیان این احساس است و به فهم عمیق‌تر معنای زندگی کمک می‌کند (Nyholm and Campbell 2022, 287).

مزیت دوم این است که مدل نیروی متقابل در بررسی بی‌معنایی زندگی‌ها نسبت به مدل نقض‌کننده یک مزیت مهم دارد. مدل نقض‌کننده همه زندگی‌ها و فعالیت‌های بی‌معنا را در یک دسته قرار می‌دهد و در نتیجه این تصور غلط را ایجاد می‌کند که همه زندگی‌های بی‌معنا در یک سطح از معنا قرار دارند. اما نیروی متقابل چنین تفاوتی را می‌تواند نشان دهد. برای مثال، کسی که مرتکب قتل شده و پس از آزادی از زندان تلاش می‌کند با انجام کارهای خوب زندگی معناداری داشته باشد، ممکن است بتواند با گذشت زمان و انجام اعمال مثبت، به زندگی معنادار دست یابد. اما در مورد آدولف هیتلر، که مسئول جنایات گسترده‌ای علیه بشریت بود، حتی چندین عمر پر از اعمال خوب نمی‌تواند ضد-معنای عظیم زندگی او را جبران کند. مدل نیروی متقابل این تفاوت را به‌خوبی نشان می‌دهد و مقدار ضد-معنا را به عنوان یک معیار معرفی می‌کند. به این ترتیب، این مدل فاصله زندگی‌های بی‌معنا از هم را به‌خوبی آشکار می‌سازد و همچنین نشان می‌دهد که برخی افراد به دلیل میزان زیادی از ضد-معنا از داشتن زندگی معنادار بسیار دورتر هستند (Nyholm and Campbell 2022, 288).

مزیت سومی که نیهولم و کمپل به آن می‌پردازند این است که مدل نیروی متقابل، در بحث معنا و ضد-معنا در زندگی، پاسخ بهتری به نگرانی‌هایی که افراد علاقه‌مند به معنا باید داشته باشند می‌دهد. اگر کسی به دنبال زندگی معنادار باشد، معقول است که از فعالیت‌ها و سبک‌های زندگی کاملاً بی‌معنا پرهیز کند. مدل نقض‌کننده تنها تا زمانی که ضد-معنا به حدی برسد که تمام معنا را خنثی کند می‌تواند همراهی کند. مثلاً، اگر کمک به دیگران معنای زندگی را افزایش می‌دهد و آسیب رساندن به دیگران از آن می‌کاهد، در حالتی که آسیب رساندن به دیگران به حدی برسد که تمام معنا را از بین ببرد، شخص باید نسبت به آسیب‌های بیشتر از آن هم نگران باشد. فردی که به دنبال معناست، نمی‌تواند نسبت به تفاوت بین آسیب رساندن به ده یا پنجاه نفر بی‌اعتنا باشد (Nyholm and Campbell 2022, 288–9).

مزیت آخر و نهایی برای مدل نیروی متقابل مزیتی عملی‌تر است. نویسندگان معتقدند که زندگی در دنیای مدرن اقتضای توجه بیشتر به ضد-معنا را دارد، چراکه فناوری‌های قدرتمند و سبکِ زندگیِ امروزی تهدیدی برای آینده انسان و سایر گونه‌ها ایجاد کرده‌اند. این مزیت در واقع به ارتباط بین «آسیب‌های جدید» و مسئله معنا مرتبط است. رابطه ما با گروه‌های دیگر، مانند افراد فقیر، نسل‌های آینده که با پیامدهای زیست‌محیطی رفتار ما زندگی خواهند کرد، و یا حیوانات در مزرعه‌های صنعتی، به اندازه‌ای که معمولاً تصور می‌شود نامتقارن نیست. برای مثال، معمولاً تصور می‌شود که رابطه ما با نسل‌های آینده یک‌سویه است؛ زیرا ما می‌توانیم بر آنها تأثیر بگذاریم، اما آنها نمی‌توانند بر ما تأثیر بگذارند. با توجه به مفهوم ضد-معنا می‌توان تبیین کرد که این رابطه دوسویه است و آسیب به

آنها باعث ایجاد ضد-معنا در زندگی انسان‌های حال حاضر می‌شود. مفهوم ضد-معنا می‌تواند انگیزه‌ای جدید برای انسان‌ها ایجاد کند در جهت عدم شرکت در فعالیت‌هایی که به نسل‌های آینده یا گونه‌های دیگر آسیب می‌زند (Campbell and Nyholm, 2015, 708–9; Nyholm and Campbell 2022, 289).

بر اساس مزایای مذکور، می‌توان در مقدمه سوم استدلال وودارد، یعنی مزیت نداشتن مفهوم جدید، خدشه وارد کرد و راهی فلسفی برای ایجاد چنین مفهومی گشود.

تا اینجا خلاصه‌ای از بحث‌های موجود در مورد ضد-معنا ارائه شد. در بخش بعد، هر یک از معانی معنا مطرح می‌شود و بعد از توضیحی در ارتباط با آن معنا، نظریهٔ ضد-معنا با لحاظ آن معنا بررسی می‌شود.

۴. ضد-معنا و معانی معنا

۴-۱. معنا به معنای هدف

اولین معنایی که برای معنای زندگی بیان می‌شود هدف زندگی است. بسیاری از نویسندگان و فیلسوفان در جست‌وجوی معنای زندگی به معنای هدف زندگی هستند. سوزان ولف در مقاله‌ای دربارهٔ رواج این معنا از معنا میان مردم این گونه می‌گوید:

> اگرچه ممکن است وقتی مردم می‌پرسند «معنای زندگی چیست؟» امور زیادی وجود داشته باشد، اما به نظر می‌رسد محوری‌ترین آنها جست‌وجویی برای یافتن هدف یا اهدافی برای وجود انسان است. این درخواستی است برای فهمیدن این که چرا اینجا هستیم. (Wolf 2013, 305)

شوپنهاور، به عنوان اولین فیلسوفی که به‌صراحت تعبیر معنای زندگی را به کار برده است، تصریح به هدف می‌کند:

> ... پس سؤال پیش می‌آید که واقعاً معنای زندگی چیست؟ این کار بیهوده که در آن هر چیزی که اساسی است به طور غیرقابل برگشتی ثابت و تعیین‌شده است، برای چه هدفی انجام می‌شود؟ (Schopenhauer 1902, 91)

جولیان بگینی در کتاب خود با عنوان *اینها همه برای چیست؟* می‌گوید اگر حتی بپذیریم که حالت طبیعی انسانی، همان طور که هابز گفته است، جنگ همه علیه همه است و در نتیجه زندگی تنها، فقیر، زشت، وحشیانه و کوتاه است، با این حال می‌توان زندگی‌هایی تصویر کرد که با داشتن هدف به‌شدت معنادار می‌شوند (Baggini 2005, 23). مردم معمولاً چنین می‌اندیشند که اگر فقط یک هدف والاتر می‌داشتم، زندگی‌ام ارزش می‌یافت، اما آیا پرسش از چرایی به انتها می‌رسد؟ او می‌گوید راه توقف زنجیره «چرا/برای این که» یا قطع دلبخواهی (مثل پرت کردن حواس کودک) است یا رسیدن به پاسخی که پرسش بیشتر را ناموجه یا بی‌ربط کند. در بعضی زمینه‌ها این ناموجه بودن روشن است. مثلاً در درون یک بازی، وقتی می‌گویید رخم را حرکت دادم تا سه حرکت بعد کیش و مات کنم، پرسیدن «چرا می‌خواهی کیش و مات کنی؟» در همان بافتِ بازی بی‌جا است. اما در مورد چرایی کل زندگی این سؤال موجه است و به‌سختی پاسخ داده می‌شود (Baggini 2005, 25).

بگینی توضیح می‌دهد که هدف اگر همیشه آینده‌محور باشد، دچار اشکالاتی می‌شود. یکی از اشکالات این است که اگر ما فانی باشیم، پس مرگ مانع رسیدن ما به هدف خواهد شد. همچنین اگر فانی نباشیم و به صورت دائمی زندگی کنیم هیچ گاه به هدف نخواهیم رسید چون هدف همیشه در آینده است. اما مشکل از این حادتر است. اگر فرض کنیم شخصی هدفی داشته و به آن رسیده، بعد از آن دچار خلأ می‌شود و خواهد پرسید «حالا که رسیدم،

برای چه ادامه بدهم؟» (Baggini 2005, 28). بگینی راه‌حل این مشکلات را در این می‌داند که هدف نباید یک رویداد لحظه‌ای باشد، بلکه باید یک سبک زندگی‌ای باشد که استمرارش ارزشمند است. مثلاً کارآفرینی که از فرایند کار کردن لذت می‌برد، نه از رسیدن به نتایج، به‌نوعی به سبک زندگی پایدار و هدفی قابل اتکا رسیده است (Baggini 2005, 32–39).

هدف می‌تواند دو منشأ داشته باشد: یک منشأ دینی و دیگری انسانی. اهدافی که منشأ انسانی دارند می‌توانند صورگوناگونی داشته باشند. مثلاً ممکن است هدف زندگی رسیدن به آرمان خاصی از مکاتب بشری همچون عدالت باشد. همچنین می‌تواند کاملاً شخصی باشد و به دلخواه خود شخص انتخاب شود. منشأ دینی معمولاً با نظریهٔ طرح الهی شناسایی می‌شود. این نظریه، که متز آن را نظریهٔ «هدف» نام‌گذاری می‌کند، دیدگاهی است که در آن زندگی انسان زمانی معنادار و هدفمند است که آن هدفی را داشته باشد که خدا آن را معین کرده است (Metz 2000, 295).

۴-۱-۱. ضد-معنا و هدف

بعد از روشن شدن معنا به مثابه هدف، اکنون به بررسی مفهوم ضد-معنا در این دسته از نظریات می‌پردازیم. نیهولم و کمپل، برای تبیین ضد-معنا در این نظریه، ابتدا دو تفسیر متفاوت از هدف ارائه می‌دهند. مثلاً فرض کنید دو شخص به سمت خروجی ساختمان حرکت می‌کنند. هدف یکی از آنها این است که خواهرش را که بیرون از ساختمان است ببیند. شخص دیگر به این دلیل به سمت خروجی می‌رود که می‌داند در ساختمان آتش‌سوزی رخ داده است. این مثال نشان‌دهندهٔ دو نوع هدف است. یک نوع از هدف بر پایهٔ میل و خواسته است و دیگری بر پایهٔ انزجار. نظریهٔ ضد-معنا در این چارچوب به دو شکل قابل تفسیر است: در یک تفسیر زندگی‌ها به میزان دستیابی به اهداف مرکزی معنا دارند، چه این اهداف بر پایهٔ خواسته باشند و چه انزجار. ضد-معنا در این نگاه ناشی از عدم دستیابی به اهداف مرکزی است و نبود اهداف مرکزی زندگی را دارای ضد-معنا می‌کند. در تفسیر دوم، معنا تنها از دستیابی به اهداف مبتنی بر خواسته‌ها ناشی می‌شود. در این دیدگاه، ضد-معنا تنها از عدم دستیابی به اهداف بر پایهٔ انزجار ناشی می‌شود. نتیجه این که دستیابی به اهداف انزجاری تأثیری بر معنا ندارد (Campbell and Nyholm 2015, 699–700).

به نظر نگارندگان، تفکیک مورد نظر کمپل و نیهولم بدون دلیل است و استدلالی برای قبول کردن این تفسیر وجود ندارد که ضد-معنا رسیدن به اهداف مبتنی بر انزجار است و تحقق هدفی بر این اساس هیچ معنایی به زندگی شخص اضافه نمی‌کند. تفکیک اهداف به مبتنی بر خواسته و مبتنی بر انزجار به خودیِ خود یک تمایز روان‌شناختی/پدیدارشناختی دربارهٔ انگیزش است، نه تمایزی دربارهٔ ساختار معنا. از این رو، انتقال مستقیم این تمایز به تبیین ضد-معنا نیازمندِ یک مقدمهٔ واسط است که نشان دهد منشأ انگیزشیِ هدف (خواست یا انزجار) در معناآفرینیِ هدف نقشِ تعیین‌کننده دارد. در غیابِ چنین مقدمه‌ای، این ادعا که «تحقق اهدافِ مبتنی بر انزجار هیچ معنایی به زندگی اضافه نمی‌کند» صرفاً یک داوریِ هنجاریِ پنهان است. افزون بر این، بسیاری از اهدافِ به‌ظاهر انزجاری، از حیثِ ساختارِ غایی، صورتِ ایجابی دارند: کسی که برای رهایی از فقر می‌کوشد، در واقع برای امنیت، استقلال یا شکوفایی تلاش می‌کند. بنابراین، این که اهداف انزجاری اساساً ضد-معنا هستند قابل قبول نیست.

از سوی دیگر، ضد-معنا با تفسیر اول، یعنی نرسیدن به هدف، شرح چندانی از مسئله به دست نداده است. همچنین ضد-معنا به معنای نرسیدن به هدف دچار اشکال است. ممکن است زندگی شخص به‌شدت هدفمند و

جهت‌دار باشد، اما به هر دلیلی به هدف خود نرسد. آیا می‌توان گفت این زندگی نه تنها بی‌معنا بلکه دارای ضد-معناست؟

به نظر می‌رسد بهتر است بررسی را از این نکته آغاز کنیم: از آنجا که در بحث فعلی معنا به معنای هدف است، ضد-معنا را باید ضدهدف معنا کرد. زندگی معنادار به معنای زندگی هدف‌دار است و زندگی ضد-معنادار زندگی‌ای شامل ضداهداف است. حال باید ضدهدف را تفسیر کرد تا مسئله روشن شود. ضدهدف را می‌توان دو گونه تفسیر کرد. یک تفسیر این است که ضدهدف به این معنا باشد که شخص زندگی‌اش نه تنها بی‌هدف است، بلکه به‌شدت متشتت است. مثلاً شخصی که در زندگی‌اش نه تنها هدف مشخصی ندارد (بی‌معنایی)، بلکه هر روز و هر ساعت دنبال چیزی است و اهدافی متغایر بلکه متناقض را دنبال می‌کند. در یک برهه تصمیم به خلق یک اثر هنری شگرف می‌گیرد، اما زود از این هدف منحرف می‌شود، بلکه کلاً هنر را امری بی‌فایده و لغو می‌داند. روز دیگری هدف زندگی خویش را کمک به جلوگیری از آلودگی محیط زیست در نظر می‌گیرد، اما بعد از مدت اندکی و در ابتدای مسیر چنین کاری به نظرش بیهوده یا کم‌ارزش می‌نماید و چنین هدفی را لایق زندگی خویش نمی‌بیند. می‌توان چنین زندگی‌ای را زندگی ضد-معنادار و به تعبیر دیگر زندگی ضدهدف‌دار دانست. در این تفسیر بی‌معنایی جایی است که فردی بدون هدف زندگی خویش را سپری کند.

تفسیر دوم از ضد-معنا به معنای ضدهدف می‌تواند این باشد که شخص با این که دارای هدفی در زندگی خویش است، اما مسیری که در زندگی طی می‌کند بر خلاف جهت هدف مد نظر خویش باشد. بی‌معنایی در این تفسیر همان بی‌هدفی است. مثلاً شخصی که هدف زندگی خویش را کمک به فقرا قرار داده است، عضو مؤسسه‌ای می‌شود که به صورت غیرمستقیم از فقرا بیگاری می‌کشد. نکتهٔ محوری در این تفسیر آن است که ضد-معنا صرفاً اشتباه در انتخاب وسیله نیست، بلکه وقتی رخ می‌دهد که مجموعهٔ انتخاب‌ها و عادت‌ها به طور پایدار اثرِ هدفِ محوری را نقض می‌کند؛ یعنی زندگی در سطحِ عملی علیه غایت مورد نظر سامان می‌یابد. این حالت را می‌توان واژگونیِ غایت نامید: فرد از حیثِ گفتار و خودفهمی صاحبِ هدف است، اما از حیثِ سازوکارهای عملی همان هدف را خنثی می‌کند.

از حیث روش‌شناختی، دسته‌بندی نیهولم و کمپل ناظر به نظریه‌های هنجاری است. در آن چارچوب هدف معمولاً به منزلهٔ هر غایتی که عامل برمی‌گزیند تلقی می‌شود و ارزش‌گذاریِ آن یا مفروض گرفته می‌شود یا به نظریهٔ هنجاریِ دیگر واگذار می‌شود. اما در سطح فراهنجاریِ حاضر، وقتی می‌گوییم معنا = هدف، عملاً دربارهٔ شرطِ ساختاریِ معنا سخن می‌گوییم: این که داشتنِ غایتِ مرکزی (و نسبتِ درستِ کنش‌ها با آن غایت) چگونه امکانِ سخن گفتن از معنا را فراهم می‌کند. در نتیجه، ضد-معنا نیز باید به مثابهٔ اختلال در این شرط ساختاری فهم شود، نه به مثابهٔ بد بودنِ محتوای هدف یا ناخوشایند بودنِ منشأ انگیزش. همچنین نظریهٔ فراهنجاری حاضر با هر دو نظریهٔ هنجاری عینی‌گرایی و ذهنی‌گرایی سازگار است.

توضیح این که در نظریهٔ معنا به مثابه هدف، ممکن است اعتبار ارزشی هدف ذهنی باشد یا عینی. مثلاً شخص هدفی را بر اساس لذت انتخاب می‌کند. این انتخابی ذهنی‌گرایانه است. نمونه هدف مبتنی بر عینی‌گرایی هدفی است که مثلاً بر اساس خیر اخلاقی انتخاب می‌شود. معناداری زندگی در این دو فرض با تلاش در جهت رسیدن به هدف

مذکور حاصل می‌شود. ضد-معنا در هر یک از حالات عینی و ذهنی هدف می‌تواند به دو معنا باشد و مجموعاً چهار حالت به دست می‌آید:

الف. معناداری یعنی داشتن و تلاش در جهت هدف با ارزش ذهنی‌گرایانه و ضد-معنا یعنی داشتن اهداف متناقض و متشتت ذهنی‌گرایانه

ب. معناداری یعنی داشتن و تلاش در جهت هدف با ارزش ذهنی‌گرایانه و ضد-معنا یعنی حرکت در جهت خلاف هدف مذکور

ج. معناداری یعنی داشتن و تلاش در جهت هدف با ارزش عینی‌گرایانه و ضد-معنا یعنی داشتن و تلاش در جهت اهداف متشتت و متناقض

د. معناداری یعنی داشتن و تلاش در جهت هدف با ارزش عینی‌گرایانه و ضد-معنا یعنی حرکت در خلاف جهت هدف مذکور

۴-۲. معنا به مثابه ارزش

یکی دیگر از معانی‌ای که دربارهٔ واژهٔ معنا مطرح می‌شود ارزش و اهمیت است. مفهوم اهمیت مرتبط با مفاهیمی همچون ارزش و تأثیر است. انسان‌ها رخدادها و وقایعی را که تأثیر مهم و زیادی داشته‌اند با اهمیت می‌دانند و اگر این تأثیر مثبت باشد بامعنا نیز هست (Seachris 2019, 368).

ویل دورانت در نامه‌ای به برتراند راسل نوشت که «من در کتاب بعدی‌ام تلاش می‌کنم با سؤالی روبه‌رو شوم که نسل ما ... به نظر می‌رسد همیشه آماده پرسیدن آن است ... -معنا یا ارزش زندگی انسان چیست؟» (Russell 2014, 443). راسل، بدون این که یکی بودن ارزش و معنا را زیر سؤال ببرد، پاسخ داد: «بسیار متأسفم که بگویم در حال حاضر ... متقاعد شده‌ام که زندگی هیچ معنایی ندارد، و با این اوصاف، نمی‌دانم چگونه می‌توانم هوشمندانه به سؤالات شما پاسخ دهم» (Russell 2014, 445).

سوزان ولف به‌وضوح از نسبت زندگی با ارزش سخن می‌گوید. او مدعی است ارزش‌های عملی در دو نوع اخلاق و خوشبختی محدود نمی‌شوند و نوع سومی از ارزش وجود دارد که نه اخلاقی است و نه خودخواهانه. مثلاً وقتی مادری به خاطر عشق به فرزندش شب را بیدار می‌ماند تا برای جشن فردا لباسی برای او بدوزد، این کار او نه اخلاقاً لازم است و نه به نفع خودش است. فقط به خاطر عشق و دوست داشتن این کار را انجام می‌دهد. عشق دلیلی غیر از دلایل و ارزش‌های اخلاقی و خودخواهانه است. اینجا ارزشی در بیرون از شخص وجود دارد که فاعل را به سمت خود می‌کشاند. ولف معتقد است ارتباط با امور ارزشمند بیرونی، وقتی با کشش درونی همراه شود، معنای زندگی را می‌سازد (Wolf 2012).

به نظر می‌رسد مآل جملهٔ «ارزش زندگی چیست؟» این باشد که آیا زندگی دارای ارزش است یا خیر، و اگر زندگی ارزشمند است، این ارزشمندی از چه چیزی نشئت گرفته است. صورت دیگر این سؤال این است که پرسیده شود آیا زندگی ارزش زیستن دارد یا نه؟

۴-۲-۱. *ضد-معنا و ارزش*

در نظریهٔ معنا به معنای ارزش، مسئلهٔ ضد-معنا به‌روشنی منطبق می‌شود. با لحاظ این که معنای معنا در این نظریه به معنای ارزش است، پس ضد-معنا به معنای ضدارزش است. ضدارزش یعنی همان ارزش منفی. بنابراین در گروه

نظریاتی که معنا را به معنای ارزش لحاظ می‌کنند، زندگی‌ای دارای ضد-معناست که مجموعاً دارای ارزش منفی باشد. زندگیِ دارای ارزش منفی را می‌توان به صورت‌های گوناگون تفسیر کرد. یک تفسیر می‌تواند این باشد که زندگی با ارزشِ منفی زندگی‌ای است که شخص در آن با ارزش‌های منفیِ زیادی ارتباط دارد. تفسیر دیگر این که فرد ارزش‌های منفی را در جهان بیشینه می‌کند. ضدارزش می‌تواند شامل ضدارزش‌های مربوط به حیطهٔ اخلاق، هنر، آگاهی و غیره باشد.

بی‌معنایی در این دیدگاه زندگی‌ای است که فاقد هر گونه ارزش مثبت یا منفی باشد. همچنین زندگی‌ای که برایند ارزش‌های مثبت موجود با ارزش‌های منفی موجود در آن تقریباً یکسان باشند نیز بی‌معنا تلقی می‌شود.

ممکن است گفته شود این مدل تراز ارزشی بیش از حد کمی‌انگارانه است: آیا واقعاً می‌توان ارزش‌های وجودی، اخلاقی یا معرفتی را جمع و تفریق کرد؟ آیا یک رنج شدید می‌تواند با چند لذت سطحی «خنثی» شود؟ پاسخ این است که این نظریه بر اساس رتبه‌بندی کیفی ارزش‌ها قابل تبیین است. مثلاً برخی ضدارزش‌ها (مانند تحقیر نظام‌مند کرامت انسانی یا خشونت گسترده) چنان وزن منفی‌ای دارند که با ارزش‌های سطحی یا زودگذر قابل خنثی‌سازی نیستند. بنابراین، سخن از برآیند لزوماً به معنای حسابگری عددی ساده نیست، بلکه می‌تواند مبتنی بر مراتب و اوزان هنجاری باشد.

تقسیم‌بندی‌ای که در سطح هنجاری می‌توان برای این گروه از نظریات انجام داد، همان تقسیم هستی‌شناختی است. معنا و ضد-معنا و به تعبیر دیگر، ارزش و ضدارزش می‌توانند ذهنی باشند یا عینی. ضد-معنا در نظریات ذهنی‌گرایانه می‌تواند شامل اموری باشد که از منظر حالات ذهنی، ترجیحات یا نگرش‌های فاعل دارای ارزش منفی‌اند؛ مانند رنج، درد، ناکامی یا جهل، در صورتی که این امور بر خلاف خواست‌ها و ترجیحات شخص تلقی شوند. البته نظریهٔ ذهنی‌گرایانه با مشکل جدی مواجه است. بر اساس نظریهٔ صرفاً ذهنی، ممکن است زندگی‌ای پر از ظلم اما دارای حالت ذهنی مثبت، معنادار تلقی شود. به همین جهت باید به سمت نظریات عینی یا ترکیبی رفت.

حال باید دید که آیا می‌توان در نظریهٔ معنا و ضد-معنا به معنای ارزش، نظریهٔ ترکیبی نیز به دست آورد. به نظر می‌رسد چنین نظریه‌ای قابل بررسی است. نظریهٔ ترکیبی عبارت بود از نظریه‌ای که معتقد است معنا زمانی به دست می‌آید که جذبشدگی ذهنی با جذابیت عینی با هم محقق شوند. با در نظر گرفتن معنا به معنای ارزش، نظریهٔ ترکیبی عبارت می‌شود از این که زندگی زمانی ارزشمند است که جذابیت ذهنی و جذابیت عینی با هم محقق شوند. با کمک گرفتن از توضیحاتی که نیهولم و کمپل در نظریهٔ ترکیبی داشتند، می‌توان چنین گفت که ضد-معناداری یا همان ضدارزشمندی زندگی زمانی به وجود می‌آید که شخص با حالت ذهنی مثبت یا منفی با ارزش منفیِ عینی مواجه شود. طبیعتاً در صورتی که شخص با رضایت خاطر به امری با ارزش منفی مرتبط می‌شود، زندگی‌اش ضد-معنادارتر و ضدارزشمندتر از حالتی است که با انزجار این مشغولیت را دارد.

باید توجه داشت که بر اساس برخی مکاتب فکری همچون رواقی‌گری، رنج که حالت ذهنی منفی محسوب می‌شود، نه تنها موجب کم شدن معنا نمی‌شود، بلکه منشأ معنا است. مقاومت در برابر شرارت، رشد شخصیت از طریق مشقت، یا همدردی با محرومان اموری هستند که رنج نقش مهمی در آنها دارد، ولی نه تنها معنا را کاهش نمی‌دهند، بلکه موجب معناداری زندگی می‌شوند. پس در نظریهٔ ترکیبی باید دقت کرد که هر حالت ذهنی منفی‌ای لزوماً موجب کم شدن معنا نمی‌شود، بلکه در ارتباط با ارزش عینی مد نظر سنجیده می‌شود.

۴-۳. معنا به مثابه فهم‌پذیری

نظریهٔ سوم، نظریهٔ معنا به مثابه فهم‌پذیری است. عده‌ای همچون سیکریس، جاشوا توماس و گلدمن، چنین نظریه‌ای را طرح کرده‌اند. در این دیدگاه، تمرکز اصلی بر فهم‌پذیری زندگی به جای هدف یا ارزش است. طرفداران چنین دیدگاهی معتقدند کلمهٔ معنا در مسئلهٔ معنای زندگی، به‌اشتباه به ارزش و هدف تغییر داده شده و سنت فلسفی و همچنین فهم عمومی چنین تغییری را برنمی‌تابد. در سنت فلسفی، سؤال از معنا معمولاً در قالب مذهبی فهمیده شده و پاسخ آن با طرح و نقشهٔ خدا گره خورده است. زندگی انسان وقتی معنا دارد که به طرز مناسبی در نقشه‌ای که خدا برای کل آفرینش دارد جای بگیرد. این یعنی نوعی تناسب و جایگیری زندگی انسان در طرحی بزرگ‌تر که نهایتاً منجر به قابل فهم بودن زندگی او می‌شود (Goldman 2018, 122). همچنین به صورت معمول وقتی کسی دنبال معنای زندگی است، در واقع در پی یافتن اطلاعاتی در مورد امور مهمی از زندگی است همچون منشأ پیدایش، این که چگونه باید زندگی کند، و این که در نهایت چه خواهد شد (Thomas 2019, 1556). جاشوا لوئیس توماس تصریح می‌کند که معنای زندگی از جنس اطلاعاتی است که شخص باید دربارهٔ زندگی داشته باشد تا زندگی‌اش معنادار شود. او می‌گوید سؤال از معنای یک پدیده یا عمل معمولاً یک یا چند مورد از این سؤالات است: (۱) علت پدیده چیست؟ (۲) نتیجهٔ این رخداد چیست؟ (۳) مقصود عامل از عمل چیست؟ (۴) ماجرا و داستان این پدیده چیست؟ (۵) این پدیده نشانگر و دلالتگر به چیست؟ توماس می‌گوید در مورد زندگی سؤال پنجم چندان صحیح به نظر نمی‌رسد و پاسخ سؤال معنای زندگی چیست، می‌تواند یکی یا چند تا از سؤالات یک تا چهار باشد.

سیکریس، با بررسی زبان عمومی، نشان می‌دهد که معنا به معنای فهم‌پذیری نیز وجود دارد. استعمالاتی که به معنای فهم‌پذیری مربوط است:

What you said didn't mean a thing. (چیزی که گفتی مفهومی نداشت.)

Do you know what I mean? (آیا مفهوم حرف من را ادراک می‌کنی؟)

سیکریس فهم‌پذیری را با مفهوم سازگاری توضیح می‌دهد. اشیاء یا امور هر گاه در ارتباطی متناسب یا به تعبیر دیگر سازگار با هم باشند، دارای معنا و مفهوم هستند. این سازگاری به دو گونه است. معنای مضیق سازگاری، سازگاری منطقی است. مثلاً وقتی کسی بپرسد: چه چیزی از کوچک‌ترین چیز کوچک‌تر است، این سؤال بی‌معناست چون دچار عدم تناسب منطقی است. اما عدم تناسب در معنای عام‌تری نیز قابل تصور است. مثلاً اگر گفته شود دانشجویان فلسفه برای امتحان فلسفه ماشین‌حساب نیاورند، این جمله بی‌معنا است، چرا که تناسبی بین فلسفه و ماشین‌حساب وجود ندارد. در این معنای عام، هر گاه اموری با باورها، هنجارها یا تعهدات دیگرِ اجتماعی، معرفتی و غیره تناسب نداشته باشد، بی‌معنایی ایجاد می‌شود. پس فهم‌پذیری در معنای عام از رهگذر سازگاری در یک زمینه یا کل به وجود می‌آید (Seachris 2019, 364–65). مثال دیگری که به نوعی متفاوت فهم‌پذیری توسط زمینه یا کل را بیان می‌کند این است: تصور کنید قسمت‌هایی از یک عکس را مشاهده می‌کنید: چیزی سبز و دارای بافت در بالا سمت راست، دو چشم در وسط سمت چپ، و چهار پای زمخت در پایین سمت چپ. همهٔ آنچه از تصویر دیده می‌شود همین است. شما مقداری اطلاعات دارید اما به اندازه‌ای نیست که اجزایی را که می‌بینید قابل فهم کند. حال تصویر کامل برای شما نمایان می‌شود و متوجه می‌شوید تصویر مربوط به پسر جوانی است که با سگی در پارکی پر از درخت قدم می‌زند. با دیدن این کل، فهمی از آن اطلاعات اولیه به دست آوردید که در ابتدا نداشتید. چارچوب‌ها و

زمینه‌ها کمک می‌کنند که اجزای گسستهٔ تجربه‌های انسان، به واسطهٔ آن زمینه‌ها و چارچوب‌ها، به طرز مناسبی با هم مرتبط و در نتیجه قابل درک شوند (Goetz and Seachris 2020, 94–95).

سیکریس می‌گوید معنا به معنای فهم‌پذیری دربارهٔ زندگی دلالت بر این دارد که انسان به دنبال یک چارچوب یا زمینه‌ای است که جنبه‌های وجودی مهم زندگی‌اش را به نحو سازگار در بر بگیرد. این جنبه‌های مهم شامل ریشه‌ها، هدف، اهمیت، ارزش، مرگ، سرنوشت و غیره است. انسانی که در جست‌وجوی معنای زندگی است، دغدغهٔ دستیابی به پاسخ پرسش‌هایی در مورد امور یادشده دارد، پاسخ‌هایی سازگار و متناسب به نحوی که رضایتی وجودی برای او حاصل کند.

سیکریس معتقد است معنای زندگی در معنای فهم‌پذیری، با دو معنای دیگر معنا ارتباط وثیقی دارد. یک نحو ارتباط این است که زندگی زمانی قابل فهم است که دارای اهداف و فعالیت‌ها و ارتباطات مهم و ارزشمند باشد (Seachris 2019, 371). این یک ارتباط ارگانیک بین سه معنای مذکور است و با رویکرد ترکیبی که این سه معنا را صرفاً با هم جمع می‌کند متفاوت است. او در مورد ارتباط این سه مفهوم با یکدیگر می‌گوید:

> زندگی‌ای که اهمیت دارد و دارای جهتی است، نوعی تناسب مهم با واقعیت را نشان می‌دهد که به ما اجازه می‌دهد بگوییم که چنین زندگی‌ای قابل فهم و بنابراین معنادار است. زندگی‌ای که به‌درستی با هم تناسب داشته باشد، زندگی‌ای خواهد بود که در آن همه جنبه‌ها از جمله دین (یا سایر عبادات نهایی)، خانواده، دوستان، شغل، فعالیت‌های فکری، اوقات فراغت، حضور آگاهانه و غیره، در جای خود باشند. وقتی همه چیز در جای خود قرار ندارد، یا از تعادل خارج می‌شود، ما شروع به نگرانی می‌کنیم که به طور کلی چنین زندگی‌ای معنایی ندارد. برای مثال، بیشتر ما در لحظاتی که بیشتر تأمل می‌کنیم، معتقدیم که این منطقی نیست که بیشتر زندگی خود را صرف رنگ‌آمیزی مکرر دیوارهای خانه خود کنیم، یا ساعت‌ها در شبکه‌های اجتماعی وقت بگذاریم، حتی اگر لذت ببریم. چرا؟ زیرا اشتغال به این گونه فعالیت‌ها با آنچه عموماً برای شکوفایی انسان مفیدتر است و در آن تجسم می‌یابد مطابقت ندارد. چنین زندگی‌هایی فاقد نوعی ادراک‌پذیری هستند. (Goetz and Seachris 2020, 20)

خلاصه این که به نظر سیکریس و برخی دیگر از فیلسوفان، پرسش درباره چیستی معنای زندگی درخواستی برای فهم امور مهم زندگی از جمله مبدأ، هدف، ارزش، سرنوشت، مرگ و غیره به صورت منسجم و مرتبط با یکدیگر است.

۴-۳-۱. ضد-معنا و فهم‌پذیری

بعد از روشن شدن مفهوم معنا به مثابه فهم‌پذیری، حال به بررسی مفهوم ضد-معنا در این نظریه می‌پردازیم. اصولاً ضد-معنا در این نظریه به معنای ضدفهم‌پذیری است. آیا چنین چیزی معنای محصلی به دست می‌دهد؟ چه اموری را می‌توان ضدفهم‌پذیر نامید؟

به نظر می‌رسد تفسیری برای ضدفهم‌پذیری می‌توان ارائه کرد. در این تفسیر زندگیِ ضدفهم‌پذیر عبارت است از این که نه تنها سازگاری بین امور مهم و فعالیت‌های گوناگون در زندگی وجود ندارد، بلکه ناسازگاری شدیدی هم بین آنها وجود دارد. مثلاً فرض کنید، بر اساس معنا به مثابه فهم‌پذیری، زندگی‌ای معنادار و فهم‌پذیر است که بتوان فهمی از اموری این‌چنینی به صورت منسجم حاصل کرد: چرا اینجاییم، فلسفهٔ رنج چیست، مرگ چه جایگاهی در زندگی دارد و آیا زندگی‌ای پس از مرگ وجود دارد یا نه. حال زندگیِ بی‌معنا عبارت است از فقدان چنین انسجامی. اما ضد-معنا شامل ناسازگاری بین نگرش‌های مذکور است. مثلاً فردی باور دارد ارزش اخلاقی توهم زیست‌شناختی است و از تکامل ناشی شده و همزمان اعمال دیگران را با تعبیر «غیراخلاقی» سرزنش می‌کند، گویا واقعیت هنجاری

سختی مفروض است. مثال دیگر شخصی است که می‌پذیرد مرگ پایان مطلق هویت است و در عین حال طرح زندگی‌اش را بر پایهٔ «پاداش‌های شخصی پس از مرگ» سامان می‌دهد.

بی‌معنایی در این نظریه ناشی از عدم فهم‌پذیری زندگی است، یعنی دچار نوعی خلأ و نبود چارچوب است. شخص نمی‌داند چگونه قطعات را کنار هم بگذارد؛ سکوت یا ابهام غالب است. ابهام برابر با ضدفهم‌پذیری نیست. در حالت ابهام شخص تبیین مشخصی ندارد، نه این که تبیین‌هایی متناقض از هم داشته باشد. ملاک ضدفهم وجود تناقض بین تبیین‌ها و گزاره‌های مختلف شخص است.

ممکن است گفته شود این معیار بیش از حد عقل‌گرایانه است و زندگی بسیاری از انسان‌های عادی را ضد-معنادار معرفی می‌کند؛ زیرا بیشتر افراد مجموعه‌ای از باورهای ناهماهنگ دارند، بی آن که زندگی‌شان لزوماً پوچ یا ویرانگر به نظر برسد. این نقد تنها در صورتی وارد است که هر ناسازگاری جزئی را به منزلهٔ ضد-معنا تلقی کنیم. اما در این چارچوب، ضدفهم‌پذیری ناظر به ناسازگاری‌های بنیادین و ساختاری است؛ یعنی تعارض‌هایی که در سطح باورهای محوریِ مربوط به مرگ، ارزش، عاملیت، رنج و غایت زندگی رخ می‌دهد و طرح زندگی شخص را از درون دچار فروپاشی روایی می‌کند. ناسازگاری‌های خُرد و روزمره (مثلاً تناقض‌های عملی یا خطاهای موردی) لزوماً به ضد-معنا نمی‌انجامند. بنابراین، مفهوم ضدفهم‌پذیری ناظر به نوعی بی‌ثباتی تفسیر بنیادین است، نه هر ناهماهنگی روان‌شناختی.

می‌توان انواعی از ناسازگاری را مطرح کرد و بر اساس آن انواع ضد-معنا در نظریهٔ فهم‌پذیری به وجود می‌آیند. گاهی ناسازگاری منطقی است. مثلاً شخص از سویی باور دارد که هیچ غایت عینی‌ای وجود ندارد و از سوی دیگر معتقد است که باید بر اساس یک غایت عینی زندگی کند. نوع دیگر ناسازگاری، ناسازگاری علّی است. یعنی شخص از سویی معتقد به جبرگرایی علّی است و از سوی دیگر خود را عاملی آزاد می‌داند.

نکتهٔ انتهایی این است که اعتقاد به رازوارگی معنای زندگی متفاوت از ضدفهم‌پذیری است. در رازوارگی، شخص بدون حضور تناقض معتقد می‌شود که معنای زندگی یک راز است. به تعبیر دیگر، معنای زندگی که همان فهم‌پذیری زندگی است، پاسخش راز است. در این نظام، تناقضی حضور ندارد تا به ضد-معنا ختم شود. خلاصه این که ضد-معنا به معنای ضدفهم‌پذیری، ابهام یا رازوارگی نیست، بلکه حضور فعال تناقضات درونی در نظام باورهای شخص است.

نتیجه گیری

در این مقاله کوشیده شد تا مفهوم ضد-معنا فراتر از صورت‌بندی‌های هنجاریِ رایج (نظیر آنچه نیهولم و کمپل بر اساس نظریات عینی، ذهنی، هدف‌محور و ترکیبی ارائه داده‌اند) بازتعریف شود و این بازتعریف در سطحی فراهنجاری و مبتنی بر سه معنای بنیادینِ معنا (هدف، ارزش و فهم‌پذیری) صورت گیرد. دستاورد اصلی مقاله آن است که نشان می‌دهد ضد-معنا صرفاً یکِ نقصِ هنجاریِ عارضی در نظریه‌های معنای زندگی نیست، بلکه ریشه در ساختارهای عمیق‌تری دارد که به خود مفهوم معنا بازمی‌گردد. این رویکرد فراهنجاری از جهتی نوآورانه است که امکانِ تعریفِ ضد-معنا را مستقل از التزام به یک نظریهٔ هنجاریِ خاص (عینی‌گرا، ذهنی‌گرا یا ترکیبی) فراهم می‌آورد و در عین حال با هر یک از آنها قابل انطباق است.

از این حیث، مفهوم ضد-معنا بر اساس سه معنای معنا صورت‌بندی شد. معنای زندگی به مثابه هدف دارای ضد-معنایی به این صورت است که زندگی شخص نه فقط بی هدف بلکه دارای اهداف متشتت و متناقض است. معنای دوم معنا ارزش است. ضد-معنا در این نظریه عبارت است از زندگی‌ای که دارای ارزش منفی باشد. معنای سوم فهم‌پذیری است. در این نظریه، ضد-معنا به معنای ضدفهم‌پذیری است، یعنی حالتی که نه تنها زندگی فهم‌پذیر نیست، بلکه دارای عناصری است که فهم را مختل می‌کند، مثلاً وضعیتی که فرد دارای باورهایی متناقض است.

ملاحظات اخلاقی و حقوقی

تعارض منافع: نویسندگان اعلام می‌کنند که در ارتباط با این مقاله تعارض منافع وجود ندارد.

اصول اخلاق نشر: فرایند تهیه و ارائه این مقاله مطابق اصول و موازین اخلاق نشر مورد تأکید کمیتهٔ اخلاق نشر (COPE) و سیاست‌های اخلاقی نشریه انجام شده است.

حمایت مالی و منشأ پژوهش: این پژوهش بدون حمایت مالی انجام شده و مستخرج از رساله دکتری با عنوان «بررسی تحلیلی معنای زندگی به مثابه فهم‌پذیری زندگی» به قلم محسن باقری، در رشته فلسفه اخلاق، دانشگاه قم، است.

استفاده از هوش مصنوعی: در تهیه این مقاله از ابزارهای هوش مصنوعی مولّد -به نحوی که مطابق دستورالعمل نشریه مستلزم اعلام باشد- استفاده نشده است.

کتاب‌نامه

متز، تدئوس. ۱۳۸۲. «آثار جدید درباره معنای زندگی». ترجمهٔ محسن جوادی. *نقد و نظر* ۸ (۱-۲): ۲۶۶-۳۱۳.

Bibliography

Baggini, Julian. 2005. *What's It All About?: Philosophy and the Meaning of Life*. Oxford University Press.

Campbell, Stephen M., and Sven Nyholm. 2015. "Anti-Meaning and Why It Matters." *Journal of the American Philosophical Association* 1 (4): 694–711. https://doi.org/10.1017/apa.2015.9.

Goetz, Stewart, and Joshua W. Seachris. 2020. *What Is This Thing Called the Meaning of Life?*. Routledge.

Goldman, Alan H. 2018. *Life's Values: Pleasure, Happiness, Well-Being, and Meaning*. Oxford University Press.

Landau, Iddo. 2011. "Immorality and the Meaning of Life." *Journal of Value Inquiry* 45 (3): 309–17. https://doi.org/10.1007/s10790-011-9293-x.

Metz, Thaddeus. 2000. "Could God's Purpose Be the Source of Life's Meaning?" *Religious Studies* 36 (3): 293–313. https://doi.org/10.1017/s0034412500005278.

Metz, Thaddeus. 2003. "New Works on the Meaning of Life." Translated by Mohsen Javadi. *Naqd va Naẓar* 8 (1-2): 266–313. [In Persian]

Metz, Thaddeus. 2013. *Meaning in Life: An Analytic Study*. Oxford University Press.

Nyholm, Sven, and Stephen M. Campbell. 2022. "Meaning and Anti-Meaning in Life." In *The Oxford Handbook of Meaning in Life*, edited by Iddo Landau. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190063504.013.3.

Russell, Bertrand. 2014. *The Autobiography of Bertrand Russell*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315824499.

Schopenhauer, Arthur. 1902. *On Human Nature; Essays (Partly Posthumous) in Ethics and* Politics. Selected and Translated by T. Bailey Saunders. Sonnenschein; Macmillan.

Seachris, Joshua. 2019. “From the Meaning Triad to Meaning Holism: Unifying Life’s Meaning.” *Human Affairs* 29 (4): 363–78. https://doi.org/10.1515/humaff-2019-0031.
Thomas, Joshua L. 2019. “Meaningfulness as Sensefulness.” *Philosophia* 47 (5): 1555–77. https://doi.org/10.1007/s11406-019-00063-x.
Višak, Tatjana. 2017. “Understanding ‘Meaning of Life’ in Terms of Reasons for Action.” *Journal of Value Inquiry* 51 (3): 507–30. https://doi.org/10.1007/s10790-017-9591-z.
Wolf, Susan. 2012. *Meaning in Life and Why It Matters*. Princeton University Press.
Wolf, Susan. 2013. “Meaning of Lives.” In *Exploring the Meaning of Life*, edited by Joshua Seachris. Wiley-Blackwell.

یادداشت‌ها

[1] anti-meaning

[۲] anti-matter. علت عدم ترجمه این تعبیر آن است که ترجمه‌ای مناسب برای مفهومی که مد نظر است پیدا نشد. مفهوم مد نظر متز در مقابل مفهوم «مهم بودن» (to matter) است.

[3] defeater model

[4] The Counterforce Model

[۵] در اینجا شایسته است این نکته ذکر شود که دسته‌بندی نظریات توسط نیلهوم و کمپل دچار مشکل است، چراکه اگر دسته‌بندی بر اساس عینی یا ذهنی بودن معنا انجام شده، چنان‌که همین گونه است، دسته سوم به عنوان نظریه دستیابی به هدف، نظریه‌ای در عرض نظریات دیگر نخواهد بود و می‌تواند مصداقی از نظریات ترکیبی باشد.

[6] revisionist